

ADAMIK BÉLA

NYELVPOLITIKA A RÓMAI BIRODALOMBAN

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 62.

ADAMIK BÉLA

NYELVPOLITIKA
A RÓMAI BIRODALOMBAN

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2006

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 62.

Sorzatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Lektorálta:
FÖLDI ANDRÁS

ISSN 1419-6603
ISBN 963 7094 62 8

© TINTA Könyvkiadó, 2006
© Adamik Béla, 2006

A címlapkép a központi császári irodák vezetőinek hivatali jelvényeit ábrázolja
a Notitia Dignitatum 1552-es első kiadásának reprintje nyomán.
A Pytheas Kiadó szíves hozzájárulásával.

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Bagu László

TARTALOM

PROLÓGUS.....	9
1. FEJEZET	
A RÓMAI NYELVPOLITIKA NÉHÁNY ALAPVONÁSA	13
1. Tények és tévhit: Tiberius „betiltotta a görög nyilvános használatát”?	14
2. A Tryphoninus-féle állítólagos nyelvrendelet (Dig. 42, 1, 48).....	16
2.1. A Ióannés Lydos-féle νόμος ἀρχαῖος	20
3. A görög nyelv kivételes helyzete és egyenjogúsítása a latinnal	22
3.1. A szóbeli szerződések	23
3.2. Vállalkozásokkal kapcsolatos nyilvános hirdetmények	26
3.3. A végrendeletek, a hagyományok és a hitbizományok	27
4. A kizárólagos latin–görög hivatalos kétnyelvűség	33
2. FEJEZET	
NYELVPOLITIKA A KÖZTÁRSASÁG ÉS A PRINCIPÁTUS KORÁBAN	36
1. A görögség és Róma közötti diplomáciai nyelvhasználat a római hódítás előtt.....	36
1.1. Nyelvi alkalmazkodás a diplomáciában	37
1.2. Hatalmi fölény kinyilvánítása nyelvválasztással.....	40
2. A görög területek meghódítása utáni nyelvpolitikai fejlemények	43
2.1. A római köztársaság nyelvpolitikája Valerius Maximus szerint és a valóságban ...	44
3. Nyelvpolitikai fejlődés a principátus korában	46
3.1. Nyelvpolitika a Iulius–Claudius-dinasztia korában.....	48
3.2. Nyelvpolitikai jellegű fejlemények a 2. században	52
4. Bilaterális unilingvizmus – kétoldali egynyelvűség a gyakorlatban.....	53
4.1. A felső szintű vagy birodalmi közigazgatás	53
4.2. A középszintű vagy provinciális közigazgatás	54
4.3. Az alsó szintű vagy helyi közigazgatás	55
5. A hivatalos nyelvhasználat egyéb megjelenési formái	56
5.1. A római polgárjoggal kapcsolatos dokumentumok és a peres eljárások	56
5.2. Hivatalos jellegű feliratok	58
5.3. Hadsereg.....	59
6. A principátus kori nyelvpolitika és hivatalos nyelvhasználat összefoglaló jellemzése	61

3. FEJEZET

NYELVPOLITIKA A DOMINÁTUS KORÁBAN.....	63
1. Előzmények: a 3. századi átmeneti periódus.....	63
2. Nyelvválasztási gyakorlat a Tetrarchák és Nagy Konstantin idején.....	67
2.1. A felső szintű vagy birodalmi közigazgatás.....	67
2.2. A középszintű vagy provinciális közigazgatás.....	73
2.3. Az alsó szintű vagy helyi közigazgatás.....	74
2.4. Összegzés.....	75
3. A nyelvválasztási gyakorlat megváltozásának okai a felső szintű közigazgatásban ..	76
3.1. A források tanúbizonysága.....	78
3.2. A görög feliratos pénzverés megszűnése	83
3.3. A mennyiségi, területi faktor.....	84
3.4. A minőségi faktor: a latin presztízse a bürokráciában, a hadseregben és az egyházban.....	86
3.5. A latin presztízsenek mértéke és nyelvpolitikai rendelkezések hiánya	89

4. FEJEZET

NYELVPOLITIKA IUSTINIANUS ELŐTT ÉS ALATT.....	91
1. Dominátuskori fejlemények Egyiptomi Kyros 439-es reformjáig	92
2. Hellenizációs tendenciák: Egyiptomi Kyros „reformja”	94
3. Egyiptomi Kyrostól Iustinianus császár reformjáig	97
4. Iustinianus 535-ös reformja.....	99
4.1. Konstantinápoly helye a birodalom nyelvhasználati rendszerében	100
4.2. A birodalom hivatalos nyelvhasználati rendszere 535-től kezdve	105
5. Az 535-ös reform elvi háttere és mintája.....	115

5. FEJEZET

NYELVPOLITIKA A BIZÁNCI KORBAN: A IUSTINIANUSI REFORM

KÖVETKEZMÉNYEI.....	120
1. A Iustinianus-féle bilaterális unilingvalizmus sorsa a nyolcadik századig.....	121
1.1. A császári constitutiók	121
1.2. A hivatalos feliratok.....	123
2. A latin nyelv közigazgatásbéli eltűnésének okai.....	126
2.1. A thema-rendszer kiépítésének következményei	127
3. A latin nyelv továbbélési lehetőségei és területei a Bizánci Birodalomban	129
3.1. Pénzfeliratok	129
3.2. Hadsereg.....	131
3.3. Akklamációk az udvarban és a templomban	133
4. A latin nyelvtől való elidegenedés Bizáncban.....	136

6. FEJEZET

EPILÓGUS: A RÓMAI BIRODALOM NYELVPOLITIKÁJA

ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ.....	139
1. A Római Birodalom mint az Európai Unió előképe és mintaképe.....	139
1.1. A római nyelvpolitika mint a Római Birodalom kohéziós tényezője.....	140
2. Az Európai Unió hivatalos nyelvhasználati gyakorlatának rendezetlensége.....	141
3. A római nyelvpolitikai gyakorlat.....	143
4. A római nyelvpolitika mint a modern európai nyelvpolitika ihletője.....	146
MELLÉKLETEK	148
BIBLIOGRÁFIA.....	157
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.....	166

PROLÓGUS

A nyelvpolitikáról sok minden eszébe juthat az olvasónak a mai Magyarországon, illetve az Európai Unióban. Egyesek nyilván valamilyen nyelvtörvényre gondolnak, különösen ha a Kárpát-medencére koncentrálnak figyelmüket, ahol gyakran találkozhatunk a hivatalos nyelvhasználatot szabályozó rendelkezésekkel.¹ Másoknak pedig olyan esetek villanhatnak be, amikor a nyelvi, nyelvpolitikai érzékenység európai szintű megjelenési formái a médián keresztül még a mindennapok világába is behatolnak. Gondolok itt olyan esetekre, mint amikor az Európai Unió vezető testületeinek üléséről valamely nemzet képviselői kivonulnak tiltakozásul azért, mert ugyanannak a nemzetnek egyik képviselője nem az anyanyelvén, hanem angolul szólal fel. Ilyesfajta jelenségekre majd az utolsó fejezetben, az epilógusban térünk ki, a római nyelvpolitika mai felhasználhatósága kapcsán.

Feltételezzük, hogy a nyelvpolitika valóban modern fogalmát csak kevesek társítanák a Római Birodalommal. Kinek jutna eszébe egy 19–20. századi fogalmat vagy jelenséget visszavetíteni az antik világba? Hiszen első látásra úgy tűnhet, hogy az antik világtól egészében idegen volt a hivatalos nyelvhasználat szabályozása, a nyelvek státuszának rögzítése valamiféle nyelvrendelet vagy nyelvtörvény formájában. Van-e egyáltalán létjogosultsága annak, hogy a nyelvpolitika modern megközelítési módszerét a Római Birodalomra alkalmazzuk? Ha igen, milyen formában jelent meg a nyelvpolitikai gondolkodásmód az antik viszonyok között? Voltak-e modern nyelvpolitikai tevékenységhez hasonló intézkedések, eljárások, szabályozások, *ad absurdum* nyelvtörvények a Római Birodalomban? Milyen források használhatók fel e kérdések megválaszolásakor? Ha volt nyelvpolitikai gondolkodása és eszköztára a Római Birodalom vezető rétegének, az mindig ugyanolyan formában jelentkezett vagy változott-e az idővel? A Római Birodalom kialakulása és történeti fejlődése hatással volt-e egy ilyen feltételezett nyelvpolitikai magatartásra, esetleges módosulásaira? Ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolására teszünk kísérletet könyvünkben, méghozzá egy igen tág intervallumban, a Római Birodalom szinte teljes fennállásának időkeretén belül. Ez azt jelenti, hogy a római nyelvpolitikát és megjelenési formáit attól kezdve, hogy a forrásaink vizsgálatát megengedik, tehát a Kr. e. 3. századtól kezdve kutatjuk, vizsgáljuk, változásait figyelemmel kísérjük egészen a Kr. u. 9–10. századig. Hiszen nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy 476-ban csak a Nyugatrómai Birodalom bukott meg, a Keletrómai Birodalom, amelyet modern teminussal Bizánci Birodalomnak is neveznek, tovább élt, és egészen 1453-ig, Konstantinápoly elestéig fennállt. Persze 1453-ig nem szükséges elmennünk, hogy miért, az majd az 5. fejezetből derül ki.

¹ A témához vö. NÁDOR – SZARKA (2003) tanulmányait.

Egy ilyen tág időkeret felvétele ugyanakkor buktatókat is rejt magában, hiszen a „sokat markol, keveset fog” veszélye ilyen időintervallum esetén állandó jelleggel fennáll. A középkorig való eljutást a Keletrómai Birodalom esetében azonban többféle megfontolás alapján vállaltuk. Egyrészt a témára vonatkozó eddigi kutatásaink során már belemerültünk a bizánci kor bizonyos részkérdéseinek taglalásába, különösen a Kr. u. 6. századi nyelvpolitikai változások vizsgálatába, Iustinianus császár reformjai kapcsán, amelyről tanulmányt is megjelentettünk: ennek átdolgozásával alakult ki a 4. fejezet. A Iustinianus császár utáni fejlemények bizonyos aspektusaival pedig még doktori dolgozatunkban foglalkoztunk: ezek továbbgondolásával, kidolgozásával alakult ki könyvünk 5., bizánci fejezete. Visszafelé menve az időben, mivel a dominátuskori (kb. Kr. u. 4–5. sz.) nyelvpolitika kérdését is taglaltuk már önálló tanulmány keretében, ennek átdolgozása, kiegészítése is magától értetődő volt: így született meg a 3. fejezet. A római nyelvpolitika legfontosabb jellegzetességeinek megismerésében és megértésében azonban elsősorban a koracsászárkori, principátuskori (kb. Kr. u. 1–3. sz.) viszonyok leírása bír kiemelkedő jelentőséggel, így a 2. fejezet jó részét ennek a periódusnak szenteltük. A principátuskori nyelvpolitika gyökerei azonban még a köztársaság korába nyúlnak vissza, így kénytelenek voltunk a 2. fejezet első részében a római nyelvpolitika kezdeteivel, kialakulásának körülményeivel is foglalkozni (kb. Kr. e. 3–1. sz.). Ily módon alakult ki a könyv fejezeti alapszerkezete, melyet mindkét irányban megtoldottunk egy-egy további fejezettel. Az első fejezetben két kikerülhetetlen kérdéssel foglalkozunk, ti. hogy léteztek-e a Római Birodalomban nyelvpolitikai rendelkezések, és hogy milyen nyelvek bírtak az Imperiumban a hivatalosságnak valamilyen státuszával? Az utolsó fejezetet pedig összefoglalásképpen a római nyelvpolitikai elmélet és gyakorlat mai felhasználhatóságának szenteltük, azzal a konkrét kérdésfeltevéssel, hogy a ma igen aktuális európai uniós nyelvpolitikai stratégia kidolgozásakor az ókori „Európai Unió” szolgáltatathat-e tanulságokat, mintául vehető-e, s ha igen, milyen mértékben?

Könyvünk fejezeteiben tehát alapvetően azt fogjuk megvizsgálni, hogy a római nyelvpolitikai gondolkodás hogyan alakult ki a köztársaság korában, hogyan fejlődött a császárkorban. Megkíséreljük bemutatni a római nyelvpolitika legkézzelfoghatóbb megnyilvánulási formájának, a Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetét, különös tekintettel a latin és a görög nyelv közötti választási gyakorlat alakulását, egészen a bizánci korig. Eközben mindvégig foglalkozni fogunk azzal a kérdéssel, hogy a hivatalos nyelvhasználat néha radikálisnak tűnő változásai mögött milyen mértékben sejthetünk nyelvpolitikai megfontolásokat. Így az érdeklődő olvasó a következő fejezetek elolvasása után remélhetőleg teljes képet kap a római nyelvpolitika elméletéről és gyakorlatáról.

A monografikus feldolgozást, eddigi kutatásaink összegzését, kiegészítését mindvégig az a meggyőződés motiválta, hogy amikor a Római Birodalom nyelvpolitikájának mibenlétét, megjelenési formáit és változásait kutatjuk, akkor olyan jelenséggel foglalkozunk, mely a középkori, s ily módon közvetve a modern Európa kulturális, nyelvi, sőt nyelvpolitikai arculatát is döntő módon befolyásolta. Hiszen, mint látni fogjuk, a középkori Európa nyugati részének latinos kultúrája, különösen hivatalos írásbelisége, valamint keleti részének görögös, bizánci kultúrája végeredményben a római nyelvpolitikai berendezkedésnek a koracsászárkorban kikristályosodott formájára vezethető vissza. Mivel könyvünk tematikáját a Római Birodalom „jogfolytonos”

fennállásához kötöttük, értelemszerűen nem foglalkozunk a Nyugatrómai Birodalom romjain kialakult utódállamok hivatalos nyelvhasználatával, legyen szó akár a Római Birodalom felújított formáiról Nagy Károly vagy I. Ottó idején („Szent Római Birodalom”). Csak rögzítjük a magától értetődő és közismert tényt, hogy ezek a többnyire germán szervezésű utódállamok a középkor folyamán a Nyugatrómai Birodalom örökségeként évszázadokon át a latin nyelvet használták a törvényalkotásban és az állami hivatalokban.² Figyelmünket alapvetően a Római Birodalom keleti felére a majdani Keletrómai Birodalomra koncentrálnak, többek között abból a nyilvánvaló okból, hogy könyvünk két „főszereplője” a latin és a görög nyelv itt került legkézzelfoghatóbban egymással érintkezésbe nyelvpolitikai szempontból. A meghatározott területi keretek miatt természetesen számos érdekes (rész)kérdés tárgyalása könyvünkbe már nem fért bele, ezek egy részét külön publikáltuk, pl. a romanizáció és a római nyelvpolitika összefüggéseiről, más részük pedig még kidolgozásra vár. Ez természetes is, hiszen ha az érdeklődő olvasó végigolvassa e könyv fejezeteit, hamar rájön, hogy egy ilyen összegző jellegű munka nem annyira lezáró, mint inkább kiinduló pontja lehet a további vizsgálatoknak.

A téma gazdagságát és aktualitását mutatja a nemzetközi szakirodalom tételeinek viszonylag nagy száma, amelyekből az érdeklődő olvasó további ösztönzéseket szerezhet a témával való foglalkozáshoz. Az utolsó fejezetet és a melléleteket követő bibliográfiában megtalálhatók a figyelembe vett források kiadási adatai és a szakirodalom, amelyet munkánk során felhasználtunk. A fejezetekben a szakirodalom tételeire és az antik forrásokra rövidítve hivatkozunk, ezek mind beazonosíthatók hátul a Bibliográfiában. A munka olvashatóságát és felhasználhatóságát megkönnyítendő, az idézett antik forrásokat nemcsak eredeti (latin vagy görög) nyelven, hanem magyar fordításban is közöljük: a folyamatos olvasást elősegítendő, többnyire a fordításokat tettük a főszövegbe, és az eredeti szöveget lábjegyzetbe. Ahol nincs megadva a fordító neve, ott a szerző ültette át a forrásszöveget magyarra. A görög nevek átírásánál az Antik Tanulmányok c. szakfolyóirat által használt ún. tudományos átírást alkalmaztuk, mely az akadémiai átírástól főképp a következőkben tér el: $\sigma = s$ (kiejtve sz), $\chi = ch$ (kiejtve kh), $\upsilon = y$ (kiejtve ü), tehát pl. Polybios és nem Polübiosz, Antiochos és nem Antiokhosz. Egyes bizantinológiai szakmunkák átírási gyakorlatával ellentétben, melyek a római császárok neveit általában már I. (Nagy) Theodosius császártól kezdve (379–395) görögösen írják³ – tehát Theodosius helyett Theodosios, vagy Iustinianus helyett Iustinianos, ill. Justinianos, Heraclius helyett Hérakleios, ill. Herakleios –, a római császárok neveit e könyvben egészen az ún. szír dinasztia hatalomra kerüléséig (Kr. u. 717.) latinosan írtuk. Ennek az az egyszerű oka, hogy eddig az időpontig a római császárok a saját nevüket a pénzérméikre latinus formában írták fel (részletesebben lásd az 5. fejezetben).

* * *

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, egykori tanárainknak, itthoni és külföldi kollégáimnak, akik tanácsaikkal, megjegyzéseikkel segítették munkámat. Külön köszönet jár a kézirat lektorának, Földi András professzornak gondos munkájáért, taná-

² Vö. HAARMANN (1975) 211. skk.

³ Vö. OSTROGORSKY (2001) vagy MORAVCSIK (1989²) átírási gyakorlatát.

csaiért és észrevételeiért, valamint édesanyámnak, A. Jászó Annának a kézirat nyelvhelyességi ellenőrzéséért. Köszönetemet fejezem ki a Tinta Kiadónak, hogy e mű megjelentetésére a „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” c. patinás sorozatban adott lehetőséget. A szerző háláját fejezi ki az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknak (OTKA), hogy „A latin nyelv hivatalos használatának története a Római Birodalomban” c. F 037798 nyilvántartási számú projekt keretében 2002 és 2005 között kutatásait, valamint e könyv megjelenését támogatta. Ugyancsak köszönetét fejezi ki a szerző az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért kuratóriumának, hogy kutatásait és e könyv megjelenését a Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj 2004–2005-ös akadémiai évre történő odaítélésével támogatta. Végül szeretnék köszönetet mondani feleségemnek, Juhász Nórának, hogy mindvégig kitartóan támogatta, ösztönözte munkámat és e könyv megszületését.